

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՀԱԳՆ ԱՎԵՏԻՄԻ

**ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 1902-1921 ԹԹ. ԱԶԳԱՅԻՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔԱՏՈՒՄ**

Թ.00.05 - «Կրոնի տեսություն և պատմություն (պատմական գիտություններ)»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2022

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետում:

Գիտական ղեկավար՝

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Հովհաննիսյան Ա. Է.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Եղիազարյան Ա. Ա.

պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Հովհաննիսյան Է. Գ.

Առաջատար կազմակերպություն՝

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2022 թ. հունիսի 3-ին, ժամը 12⁰⁰-ին, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետում գործող ԲՈԿ-ի 068 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0025 ք. Երևան, Աբովյան փողոց 52, ԵՊՀ 6-րդ մասնաշենք)

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2022 թ. ապրիլի 22-ին:

Մասնագիտական խորհրդի քարտուղար՝

պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ա. Յու. Բալյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Թեմայի արդիականությունը: Հայ Առաքելական եկեղեցին հայ ժողովրդի համար միայն վարդապետություն և ծեսեր իրականացնող, կամ հոգևոր հարաբերությունները կարգավորող համակարգ չէ: Այն հայությանը համախմբող և նրա ներքին կյանքը տնօրինող հոգևոր մի ուժ է, որը պատմական ծանրագույն ժամանակաշրջաններում հանձն է առել առաջնորդելու իր առաքելությունը: Հայ եկեղեցու անբաժանելի բաղկացուցիչը հանդիսացող հայրենանվեր հայ հոգևորականությունը պատմական բոլոր ժամանակահատվածներում իր կյանքն ու հույզերը միշտ կապել է իր ժողովրդի ճակատագրի հետ՝ որպես հայ հավաքականության անբաժանելի բաղադրիչ: Նա իր գնահատելի մասնակցությունն է բերել մեր մշակույթի ստեղծման, զարգացման և պահպանման շնորհակալ գործին:

Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսության 1902-1921 թթ. մեր կողմից ուսումնասիրման նյութ դարձած հիմնահարցն ընդգրկում է բավականին ծանր և հակասական մի ժամանակահատված: Պատճառը՝ Օսմանյան կայսրության կողմից դարասկզբին և Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի նկատմամբ իրականացված բռնությունների, կոտորածների ու տեղահանությունների քաղաքականությունն էր, ինչի հետևանքով Սսի կաթողիկոսանիստ աթոռը ևս ընկավ թափառումների երկարատև մի շրջափուլի մեջ: Դարասկզբին Կիլիկիո կաթողիկոս դարձած Սահակ Բ Խապայանը բավականին բարդ և վտանգավոր վայրիվերումներից հետո կարողացավ վերջ տալ կաթողիկոսության դեգերումներին և այն հաստատել Լիբանանում, որի արդյունքում ոչ միայն իր գոյությունը շարունակեց պահպանել Սսի կաթողիկոսական աթոռը, այլև արևմտահայության մի սովոր հատված փրկվեց կոտորածից:

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը և հրատապությունը պետք է դիտարկել գիտաքաղաքական միասնության մեջ: Այն արդիական է հատկապես Սսի կաթողիկոսության 1902-1921 թթ. ժամանակահատվածի պատմության և Սահակ Բ Խապայան «տառապակիր կաթողիկոսի» գործունեության համակողմանի և նորովի ուսումնասիրման տեսանկյունից, որը համապատասխան և ընդգծված լուսաբանման կարիք ունի: Թեմայի կարևորությունն ու հետաքրքրությունը հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ամբողջացման համար, նրա թերի կամ մասնակի մշակվածությունը և թուրքական պատմագիտության կողմից կիլիկիահայերի քաղաքական ու եկեղեցական պատմության առանձին հարցերի նենգափոխումն ու խեղաթյուրումը, առավել հրատապ են դարձնում թեմայի ուսումնասիրության կարևորությունը:

Հեղազոտության առարկան, նպատակը և խնդիրները: Հետազոտության առարկան՝ Սսի կաթողիկոսության ընտրված ժամանակահատվածի պատմության և Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսի գործունեության լուսաբանումն է: Մենք մեր առջև նպատակ ենք դրել տարատեսակ սկզբնաղբյուրների համադրությամբ և զուգակցումով, պատմական ճշգրտությամբ և ըստ արժանվույն վեր հանել Կիլիկիո կաթողիկոսության և մասնավորապես՝ Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսի գործունեության 1902-1921 թթ. պատմությունը: Սույն հետազոտությունը նաև յուրովի հարգանքի տուրք է Սսի կաթողիկոսության բոլոր այն երջանկահիշատակ և հայրենանվեր հոգևորականներին, որոնք այս շրջանում իրենց գործուն մասնակցությունն ու օժանդակությունն են բերել Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու նվիրապետության ու միասնականության ոգին անխախտ պահելու գործին: Այդ նպատակն իրականացնելու ճանապարհին ատենախոսության մեջ խնդիր է դրվել.

- Պատմանեկեղեցագիտական փաստերի և նյութերի ուսումնասիրման և համակարգման օգնությամբ ներկայացնել 20-րդ դարասկզբին Կիլիկիո կաթողիկոսությունում տիրող իրավիճակը, կաթողիկոսական աթոռի համար ծավալված պայքարը և այն հանգամանքները, որոնց պայմաններում 1902 թ. Սահակ Բ Խապայանն ընտրվեց կաթողիկոս:
- Ի ցույց դնել Սսի կաթողիկոսության ներեկեղեցական իրավիճակը, լուսաբանել հարաբերությունները Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, Կ.Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների հետ, ինչպես նաև ներկայացնել Սահակ Բ Խապայանի կողմից 1902-1914 թթ. իրականացված բարեփոխիչ միջոցառումները:
- Հնարավորինս վեր հանել Սսի կաթողիկոսության ողբալի կացությունը 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների և Մեծ եղեռնի տարիներին:
- Բացահայտել 1916 թ. «Կանոնագիր Հայոց կաթողիկոսութեան և պատրիարքութեան» օրինագիծը և Կիլիկիո կաթողիկոսության հետ Կ.Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունների, ինչպես նաև Աղթամարի կաթողիկոսության միացման խնդիրը:
- Պարզաբանել օսմանյան իշխանությունների կողմից Սահակ Բ կաթողիկոսին՝ Հալեպ, Իդլիբ և Երուսաղեմ արքրեթլու հանգամանքները և ապա կաթողիկոսական աթոռը Դամասկոս և Ադանա տեղափոխելու պատճառները:
- Լուսաբանել Կիլիկիո կաթողիկոսությանը բաժին հասած արտաքին մարտահրավերները և նրա դիվանագիտական գործունեությունը Կիլիկիայի անկախացման գործընթացում՝ 1918-1921 թթ.:

- Կարևորել և արժևորել Սահակ Բ Խաչատրյան կաթողիկոսի գործունեության դերն ու նշանակությունը Կիլիկիո կաթողիկոսության պատմության մեջ:

Արենախոսության ժամանակագրական շրջանակները: Աշխատանքի ժամանակագրական շրջանակները ներառում են 1902 թ.-ից՝ Սահակ Բ Խաչատրյանի Կիլիկիո կաթողիկոս ընտրվելուց հետո մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի թուրք-ֆրանսիական պայմանագիրն ընկած ժամանակահատվածը, երբ կիլիկիահայերը թողնելով իրենց պատմական հայրենիքը, տարագրվեցին Սիրիա և Լիբանան, իսկ կաթողիկոսությունն էլ դադարեց գործելուց բուն պատմական Կիլիկիայի տարածքում: Ժամանակագրական սահմանների նման ընտրությունը պայմանավորված է Կիլիկիո կաթողիկոսության գործունեության և մասնավորապես Սահակ Բ Խաչատրյանի կաթողիկոսական գահակալման առաջին՝ 1902-1921 թթ. կիլիկյան շրջափուլի ուսումնասիրումն ամբողջական դարձնելու, դեպքերի փոխկապակցված շղթայի նշված ժամանակահատվածի ներքին տրամաբանությունը պահպանելու մղումով՝ փաստերը ճիշտ և լիարժեք ընկալելու անհրաժեշտությամբ:

Հեղազոյության մեթոդաբանական հիմքը: Առենախոսությունը շարադրված է նկարագրական, պատմահամեմատական, պատմաքննական և համադրական մեթոդաբանությամբ: Առաջնորդվելով պատմականության սկզբունքով՝ փորձել ենք հետազոտվող խնդիրները դիտարկել փաստագրական նյութերի վերլուծական քննությամբ և անաչառությամբ, որը հնարավորություն է տվել իրադարձությունները ենթարկել տեսական ընդհանրացումների և պատմական իրողությունները ներկայացնել այնպես, ինչպես որ դրանք իրականում եղել են:

Արենախոսության գիտական նորույթը: Թեմայի ուսումնասիրումն ունի ինչպես պատմակեղեցագիտական, այնպես էլ գիտաքաղաքական կարևոր արժեք: Հայկական Կիլիկիայի նոր շրջանի քաղաքական պատմության վերաբերյալ մեզ են հասել հայերեն և օտարալեզու գիտական բազմաթիվ աշխատություններ և դեպքերի անմիջական ժամանակակիցների ու ականատեսների հուշագրություններ: Անշուշտ, բոլոր աշխատանքներն էլ՝ անկախ իրենց կանխակալ կամ անաչառ մոտեցումներից, որոշակի պատկերացում են տալիս այս շրջանի քաղաքական իրադարձությունների մասին: Սակայն Կիլիկիո կաթողիկոսության պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից հիմնախնդիրը կարիք է զգում հավելյալ լուսաբանման, քանի որ ցայսօր չկա որևէ ամփոփ աշխատություն Կիլիկիո կաթողիկոսության 1902-1921 թթ. պատմության վերաբերյալ: Կատարված հետազոտությունը կարևոր ձեռքբերում է Հայ եկեղեցու պատմության մեջ, հատկապես երբ հաշվի ենք առնում այն իրողությունը, որ գիտական շրջանակներում Կիլիկիո կաթողիկոսության 1902-1921 թթ. գործունեության լուսաբանման վերաբերյալ եղել են միայն մասնակի

անդրադարձներ: Ատենախոսությունը արխիվային վավերագրերի, տպագիր տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների, հուշագրությունների, թեմային առնչվող հայ և օտար հեղինակների բազմաթիվ ուսումնասիրությունների, պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա ներկայացված Կիլիկիո կաթողիկոսության վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրման առաջին փորձն է: Ատենախոսության թեման, բարձրացված հիմնադրոյթները և նոր հարցադրումների ամբողջությունը պարունակում է գիտական նորույթ, որն էլ թույլ է տալիս հիմնավորելու այն հանգամանքը, որ ներկայացված ատենախոսությունը պատկանում է պատմակեղեցագիտական հայագիտության բնագավառին:

Թեմայի ուսումնասիրման աստիճանը: Կիլիկիո կաթողիկոսության 1902-1921 թթ. գործունեության հիմնահարցը՝ որպես առանձին ատենախոսություն նախկինում գիտական հետազոտության չի ենթարկվել: Ատենախոսության լիարժեքությունն ապահովում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն լեզուներով գիտական շրջանառության մեջ դրված սկզբնաղբյուրային նյութը: Թեմայի հետազոտության համար առաջնահերթ կարևորություն են ներկայացնում արխիվային փաստաթղթերը, որոնք նոր լույս են սփռում հիմնախնդրի լուսաբանման ուղղությամբ: Ատենախոսության փաստական նյութի շարադրման համար որպես սկզբնաղբյուր են ծառայել Հայաստանի ազգային արխիվում (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում (այսուհետև՝ ԳԱԹ- արխիվ), Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվում (այսուհետև՝ АВПРИ), Փարիզի Նուբարյան գրադարանի արխիվում (այսուհետև՝ Bibliothèque Nubar de l'UGAB), Կահիրեի ազգային առաջնորդարանի արխիվում (այսուհետև՝ ԿԱԱ) պահվող վավերագրերն ու զեկուցագրերը, որոնց զգալի մասը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Ատենախոսության բազմաթիվ փաստերի վերհանման համար բացառիկ հենք է ծառայել տպագիր սկզբնաղբյուրային գրականությունը, որն իրենից ներկայացնում է ինչպես Կիլիկիո կաթողիկոսության գործունեությանը, այնպես էլ միջազգային-դիվանագիտական և արտաքին-քաղաքական հարաբերություններին ու Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված տպագիր վավերագրական բազմաթիվ նյութերի ժողովածուներ¹:

---

¹Կիլիկեան կսկիծներ. վավերագրեր Կիլիկիոյ կաթողիկոսական դիանէն 1903-1915, Պէյրուօ, 1927: Հրամանաւ Տ.Տ. Սահակայ Սրբազնագոյն կաթողիկոսի Հայոց Թուրքիոյ եւ Պատրիարքի Ս. Երուսաղէմի և Կ.Պոլսոյ, Երուսաղէմ, 1917: Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, գիրք Դ, Սահակ Բ Խապայեան կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1891-1940 թթ., կազմեց Սանդրօ Բեքրուդեան,

Թեմայի ուսումնասիրման համար անփոխարինելի նյութ է հանդիսացել 1902-1921 թթ. հրատարակված կրոնակեղեցական և քաղաքական մամուլը²: Այն հնարավորություն է ընձեռել հասարակական-ներքաղաքական և հոգևոր մշակութային անցուղարձերը մեկտեղել ժամանակաշրջանի հոլովույթի մեջ և ապահովել փաստագրական նյութի և դրանից բխող եզրահանգումների հավաստիությունը:

Ատենախոսության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման առումով խիստ արժեքավոր են Հայ Առաքելական եկեղեցու և Հայ հարանվանությունների հոգևոր-եկեղեցական սպասավորների, միսիոներների, ազգային-քաղաքական, գրական-մշակութային գործիչների և ցեղասպանության վերապրողների հուշագրական

Երևան, 1997: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք է, Խրիմեան Հայրիկը եւ ցարական բռնապետութիւնը (1903-1907 թթ.), հատորը կազմեց եւ առաջաբանը գրեց Սանդրո Բեհրուդեանը, Երևան, 2000: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1873-1910 թթ.), գիրք Ը, Մատթոս Բ Իզմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմեց եւ առաջաբանը գրեց Սանդրո Բեհրուդեանը, Երևան, 2001: Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԱ (11-րդ), Գէորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմեց Սանդրո Բեհրուդեանը, Երևան, 2004: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԵ, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896-1908). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրո Բեհրուդեան, Երևան, 2007: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԲ, Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյան (1904-1989), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (նվիրվում է ծննդյան 100-ամյակին), կազմեց Սանդրո Բեհրուդեանը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, Գէորգ Ե Վշտալի Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1847-1930), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրո Բեհրուդեան, Երևան, 2005: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԷ. Գեորգեան ճեմարան, թանգարան, (Արարատ ամսագիր), փաստաթղթերի ժողովածու (ըստ Հայաստանի ազգային արխիվի նիւթերի), կազմեց՝ Գոհար Ավագեան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2018: Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԻԲ. Մկրտիչ Ա Խրիմեան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1892-1907), մաս Բ, փաստաթղթերի ժողովածու (ըստ Հայաստանի ազգային արխիվի նիւթերի), կազմող՝ Գոհար Ավագյան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020: Օրմանեան արք. Մ. Տէր, նախկին պատրիարք Թիւրքիոյ Հայոց, Թիւրքահայ աղետը. Պատմական փաստաթուղթեր, Ա. Տեղեկագիր, Նոր ծանոթութիւններով եւ յաւելումներով հրատարակեց Հայկ Աճէմեան, Ս. Էջմիածին, 1919: Геноцид армян в Османской империи, Сборник документов и материалов под редакцией М.Г. Нерсисяна, Ереван, 1982; Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества, документы и комментарий, том 1, состовитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария доктор юридических наук, профессор Ю.Г. Барсегов, Москва, 2002; Германские источники о геноциде армян. Сборник дипломатических документов и материалов под педакцией профессора С С. Степаняна, т. 1, Ереван, 1991; Хрестоматия по истории международных отношений, М., 1963.

² «Արարատ», «Արեւելեան մամուլ», «Բազմավէպ», «Բանասէր», «Բիւզանդիոն», «Զարթօնք», «Կիլիկիա», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Հասկ», «Հայ ծայն», «Հորիզոն», «Մշակ», «Սիոն», «Վերջին լուր», «Տարագ»:

վկայությունները³: Լինելով դեպքերի ոչ միայն ժամանակակիցը, այլև անմիջական մասնակիցը, այդ գործիչները ստվար քանակությամբ տեղեկություններ են հաղորդում Կիլիկիայի հոգևոր–եկեղեցական կյանքի վերաբերյալ:

---

³Աղէտի աշխարհ. իրական վէպ Առողու գիւղէն (Ատանա): Երկու քոյր Վարդէ եւ Շուշան եւ Քիպար Հիսէլինի որդիք Մուհամմէտ եւ Իսմայէլ, Պուէնոս Այրէս, 1947: Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական Եղեռնին գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919: Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965, Պէյրուֆ, 1965, Գիբրոնս Հելեն Դավենայորտ, Տարսոնի կարմիր գորգերը. մի կնոջ հուշերը 1909 թվականի հայկական կոտորածների մասին, Երևան, 2015: Եսայեան Զ., Աւերակներուն մէջ. (վկայագրութիւն), Ստանպոլ, 2010: Եսայան Զ., Նամակներ, Երևան, 1977: Զաւէն արքեպս., Պատրիարքական յուշեր. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947: Թէրզեան Յ. Յ., Կիլիկիոյ աղէտը (պատկերազարդ). Ականատեսի նկարագրութիւններ, վաւերաթուղթեր, պաշտօնական տեղեկագիրներ եւ թղթակցութիւններ, վիճակագրութիւններ եւ այլն կարեւոր պատկերներով, Ա. հատոր, Կ. Պոլիս, 1912: Լոյս. Նորգիր, Կիլիկիան պատմավէպ, Ա. հ., Աղեքսանդրիա, 1938: Խուպետեան Վ. Լ., Օրագրութիւն ուղեւորութեան Եւրոպա Սահակ Բ կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, Հալեպ, 1928: Կենճեան Ա., Հալաձականի յուշեր 1914-1918, Պէյրուֆ, 1964: Կէօրկիզեան Ա. Ա. վեր., Անմոռանալի յուշեր. Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի գոլումի տարիներուն. Ազգային դէմքերու եւ դէպքերու կապակցութեամբ, Պէյրուֆ, 1967: Ճեպեճեան Ռ. Ա. Տոքոս., Ինքնակենսագրութիւն. յուշեր եւ գործունէութիւններ, Հալեպ, 1999: Ճոլլան Հ., Ստվերում մնացած կյանք, Երևան, 1991: Մխիթարեան Գ., Յուշեր և վերյիշումներ (1918-1935), Անթիլիաս, Լիբանան, 1937: Նորաշխարհյան Լ. Ն., Զեյթունը 1914-1921 թթ. (Հուշեր), Երևան, 1984: Զազմագճեան Գ. Յ., Հաւատքի զօրութիւնը. Կիլիկիոյ հայկական կեանքէն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1949: Պողոսեան Ա., Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, հ. Բ, Փարիզ, 1947: Սաղըրեան Ա., Կիսադարեան յուշամատեան (1895-1945). ուղեւորութիւն մը Արգէսուէն Տարոս, Փարիզ, 1948: Սերոբեան Մ., Դիտումներ եւ դատումներ (էջեր օրագրէս), Պէյրուֆ, 1932: Սիմոնյան Ե. Ա., Իմ գողգոթաս, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960: Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանութիւն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011: Սվազլյան Վ. Գ., Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011: Սվազլյան Վ. Գ., Մուսա լեռան հերոսամարտը. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2015: Վեր. Աւագեան Ա., Վկայագրութիւն. Հաւատքի ծառայական ճանապարհորդութեան մը Հասանպէլիէն (Կիլիկիա) Սառնիա (Գանատա), Պէյրուֆ, 2010: Վեր. Աշճեան Յ. Հ., Ատանայի եղեռնը եւ Գոնիպէլ յուշեր (պատմութեան համար), Նիւ Եորք, 1950: Ցեղասպանութենէն վերապրող Հաճընի հպարտ զաւակ Ասատուր Չալեանի յուշերը, Լոս Անջելէս, 2015: Քասունի հ. Ե., Հանդիպումներ ճանապարհին. դէմքեր, դէպքեր, վայրեր (ծանօթագրութիւններ), Պէյրուֆ, 2010: Օրմանեան Մ. արքեպս., Խոիք եւ Խօսք իր կեանքին վերջին շրջանին մէջ, Երուսաղէմ, 1929:

Ատենախոսության կայացման առումով փաստագրական անգնահատելի և անփոխարինելի տեղեկություններ են պարունակում Միսակ Քելեշյանի⁴, Բյուզանդ Եղիայանի⁵ և Բաբգեն Կյուլեսերյանի⁶ աշխատությունները:

Ատենախոսության թեմայի վերաբերյալ օգտաշատ վկայություններ են պահպանվել Սսի և Անթիլիասի կաթողիկոսությունների, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքությունների եկեղեցական գործիչներ՝ Մ. եպս. Սերոբյանի⁷, Ե. եպս. Չիլինկիրյանի⁸, Մ. արք. Օրմանյանի⁹ և Գ. ծ. վրդ. Պալաքյանի¹⁰, Մ. եպս.

---

⁴ Քելեշեան Մ., Սիս-Մատեն. պատմական, րանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ, Պէյրութ, 1949:

⁵ Ատանայի հայոց պատմութիւն պատմագրական. եղեռնագրական, ազատագրական, մշակութային, ազգագրական, վաւերագրական, ժամանակագրական, խմբագրեց՝ Բիւզանդ Եղիայեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1970: Եղիայեան Բ., ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975:

⁶ Բաբգեն Ա Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441 էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1939: Կիւլեսերեան Բ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1939: Կիւլեսերեան Բ., Հայ=Կիպրոս. Հայ գաղութը եւ ս.Մակար, Անթիլիաս-Լիբանան, 1936:

⁷ Մուշեղ եպիսկոպոս. Առաջնորդ Հայոց Ատանայի եւ միացեալ վիճակաց, Հովիւին խրատները ուղղուած Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովուրդին, Կ. Պոլիս, 1908: Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, Պոսթոն, 1910: Սերոբեան Մ. արքեպիսկոպոս, Բողոքս ֆրանսական հանրապետութեան նախագահին, Իզմիր, 1920: Սերոբեան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով. վերլուծումներ հայկական հարցին շուրջ, Գահիրե, 1948:

⁸ Չիլինկիրեան եպիսկոպոս Ե., Արձագանք ազգ. զանազան անցուդարձերու. շարք մը լրագրական յօդուածներու եւ նամակներու, Երուսաղեմ, 1925: Չիլինկիրեան Ե., Արձագանք Բ. Վեր յուշեր անցեալէն եւ ազգ. զանազան անցուդարձերու 1900-1918, Պէյրութ, 1927: Չիլինկիրեան եպս. Ե., Նկարագրութիւնք Երուսաղեմի-Հալեպի-Դամասկոսի գաղթականական եւ վանական զանազան դիպվաց եւ անցքերու 1914-1918 թթ., Երուսաղեմ, 1927:

⁹ Օրմանյան Մ. արք., նախկին պատրիարք, Ազգապատմ. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Կ. Պոլիս, 1912, հ.Գ, նաև մասն Գ, Բէյրութ, 1961: Օրմանեան եպիսկոպոս Մ. առաջնորդ Կարնոյ, Աթոռ Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, Էջմիածին, 1886=ՌՅԼԵ: Օրմանեան արք. Մ., Դիտողագիր. Երուսաղեմի համար կազմուած նոր կանոնագիրին զննութիւնն ու լուսաբանութիւնը, Երուսաղեմ, 1915: Օրմանեան Մ. արքեպս., Հայկական Երուսաղեմ. նկարագիր աթոռոյ սրբոյ Հակոբեանց, Երուսաղեմ, 1931: Օրմանեան Մ. արք., նախկին պատրիարք, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ.Պոլիս, 1911:

¹⁰ Պալաքեան Գ. ծ. վրդ., Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեռլինէն դէպի Տէր-Ձօր, Ա հատոր, Վիեննա, 1922:

Աղավնունու¹¹, Խ. Մխիթարյանի¹², Տ. Սավալանյանի¹³, Ն. արք. Դանիելյանի¹⁴, Թ. արք. Գուշակյանի¹⁵, Ձ. Ա. Քհն. Արզումանյանի¹⁶ Վ. Եպս. Հերկեյանի¹⁷ և այլ հեղինակների աշխատություններում:

Ատենախոսության համար վավերագրական նյութերի հայթայթման տեսանկյունից յուրատեսակ հետաքրքրություն են ներկայացրել Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի առանձին շրջանների ու քաղաքներին նվիրված և տարբեր հայրենակցական միությունների կողմից տպագրված պատմա-հայրենագիտական ժողովածուները¹⁸:

Հայրենական պատմագրության մեջ Կիլիկիայի և Կիլիկիո կաթողիկոսության նոր շրջանի պատմության առաջին հետազոտողներից են Հայկազ Պողոսյանը¹⁹, Շ. Թորոսյանը²⁰ և Ռուբեն Գասպարյանը²¹, որոնք քննության են ենթարկել ոչ միայն Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունները, այլև Կիլիկիո կաթողիկոսության հոգևոր-եկեղեցական կյանքի

---

¹¹ Աղանունի Մ. Եպիսկոպոս, Միաբանք եւ այցելութ Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929:

¹² Մխիթարեան Խ., Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի եւ ստորագրութիւն սրբազան տեղեաց, Երուսաղէմ, 1867:

¹³ Սաւալանեանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, գրաբար բնագիրէն աշխարհաբարի վերածեց Մեսրոպ Եպս. Նշանեան, Կ. Ա, Երուսաղէմ, տպ. ս. Յակոբեանց, 1931:

¹⁴ Դանիէլեան Եպսկ. Ն. (Սսական վարդ.), Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ. Պոլիս, 1912:

¹⁵ Գուշակեան արք. Թ., Եղիշե պատրիարք Դուրեան, Երուսաղէմ, 1932:

¹⁶ Արզումանեան Ձ. Ա. քհնյ., Ազգապատում, Դ հատոր, Ա գիրք (1910-1930), Նիւ Եորք, 1995:

¹⁷ Ատանայի վկաները եւ սուրբ Ստեփանոս վկայարանը, խմբագրութեամբ և առաջաբանը՝ Տ. Վարուժան Հէրկէլեանի, 1909, Լառնագա, Նիկոսիա, ապրիլ 1, 2010:

¹⁸ Ձեյթունի պատմագիրը, Պուէնոս Այրէս, Մոնտեվիդէո, 1960: Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը. յուշամատեն ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական, աշխատասիրեց եւ կազմեց Վահէ Հայկ, Նիւ Եորք, Ա. հ., 1959: Պապայեան Ե., Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Կ. Գ, Լոս-Անջելէս, տպ. «Սենթրըլ Թայփսթէինկ» ընկերութիւն, 1994 թ., Պողոսեան Յ. Պ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը, Լոս Անճէլըս, 1942: Սարաֆեան Գ. Ա., Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Կ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանոն, 1953:

¹⁹ Պողոսյան Հ. Մ., Ձեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ., Երևան, 1969:

²⁰ Թորոսյան Շ. Թ., Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երևան, 1987:

²¹ Գասպարյան Ռ., Հայերի ցեղասպանությունը Կիլիկիայում 1915-1916 թթ., «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1993 թ., թիվ 1 (584) հունվար-մարտ, էջ 47-53: Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայությունը ցեղասպանության նախօրեին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1995 թ., թիվ 1 (586), էջ 83-94: Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1999, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.), Երևան, 2005: Գասպարյան Ռ., Կիլիկիո կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի շուրջ, Գասպարյան Ռ., Ադանայի 1909 թ. կոտորածները, Հոդվածների և հրապարակումների ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 27-28, 33-51, 160-176:

առանձին հարցեր: Դիպվածական առումով թեմայի ուսումնասիրմանն են անդրադարձել մի շարք հետազոտողներ, այդ թվում՝ Ա. Աթանասյանը²², Ս. Ակունին²³, Ս. Թերզյանը²⁴, Պիոն Հակոբյանը²⁵, Ստեփան Կերտողը²⁶ և ուրիշներ:

Ատենախոսության մշակման համար կողմնորոշիչ արժեք են ներկայացրել Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանի աշխատությունները²⁷:

Առանձնահատուկ կարևորություն են ներկայացնում նաև օտար որոշ հեղինակների և հայ հեղինակների օտարալեզու աշխատություններում պահպանված առանձին վկայությունները Կիլիկիո կաթողիկոսության մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածի տարբեր դեպքերի և իրադարձությունների վերաբերյալ²⁸:

---

²² Աթանասեան Ա., Կիլիկիոյ մօտաւոր անցեալէն (պատմական ակնարկ), առաջաբան եւ նօթեր Մ. Ս. Դաւիթ-Քէլի, Փարիզ, 1937:

²³ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1920:

²⁴ Թերզեան Յ. Յ., Ատանայի կեանքը, Կ. Պոլիս, 1909: Թերզեան Ս., Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Աթենք, 1937:

²⁵ Հակոբյան Պ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2003:

²⁶ Կերտող Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Էջմիածին, 2003: Կերտող Ս., Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու գործունեությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին, Էջմիածին, 2018:

²⁷ Խապայեան Ս. Գ., Համառօտ աշխարհագրութիւն բնական, քաղաքական, ուսումնական, Յերուսաղէմ, 1874: Խապայեան Ս. Վ., Նոր դասագիրք Տիեզերագրութեան, Յերուսաղէմ, 1884: Խապայեան Ս. Վ., Բնական պատմութիւն, Յերուսաղէմ, 1888: Խապայեան Ս. Վ., Բովանդակութիւն ազգային սեպիականութեանց ընկերովի իրաանց արարողութեանց եւ սովորութեանց ի տնօրինական ս. Տեղիս, Յերուսաղէմ, 1880: Խապայեան վ. Ս., Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Յերուսաղէմ, 1879:

Սահակ եպիսկոպոս եւ Մերոպ վարդապետ, Բաղդատութիւն տպագիր Սոկրատի եւ Երուսաղէմի ձեռագրի, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1897, 15 էջ:

²⁸ Աբջամ Թ., Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ գտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2015: Աբջամ Թ., Հայերի բռնի իսլամացումը. լուրջություն, ժխտում և ուժացում, Երևան, 2016: Записки Джемаль Паши 1913-1919, Тифлис, Издание Закрайкома РКП(б), 1923, 240 с.; С. З., Аданские черные дни, Баку, 1909; Sanjian A. K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusetts, 1965; Duckett F. *Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana, in Asia Minor, during April, 1909*, Erevan, 2009; Rev. Joseph K. Greene D. D., *Leavening the Levant*, Boston, New-York, Chicago 1916; *The catholicosate of Cilicia. A brief historical survey*, Antelias, 1895; Baghdjian K. K., *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens-dits "abandonnés"*, Montre'al, Québec, 1987; Du Vèou Paul, *La passion de la Cilicie, 1919-1922*, "Nouvelle edition revue", Paris, 1954; Brémond E., *La Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921; 4.128. Comte R. de Gontaut-Biron, *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*, Paris, 1923; M^{sr} Mouchegh [Serobian], *Les Vêpres ciliciennes. Les responsabilités. Faits et documents*, Alexandrie, 1909; Mgr Mouchegh, «*À la veille des nouveaux massacres arméniens*», La Revue, Paris, 15 août 1910; Michel Paillarés, *Le Kémalisme devant les Alliés*, Paris, 1922; Picon J, *Le partage du Proche-Orient*, Paris, 1938 ; Thorossian H., *Historie de l'Arménie et du peuple arménien*, Paris,

Արենախոսության գործնական և կիրառական նշանակությունը:

Ատենախոսությունն ունի ինչպես գիտաճանաչողական, այնպես էլ գործնական-կիրառական կարևոր նշանակություն: Ատենախոսության մեջ ներկայացված փաստերը, առաջ քաշված դրույթները, մեկնաբանությունները, եզրահանգումները, նկատառումները կարող են օգտագործվել Հայ Առաքելական Եկեղեցու, նրա նվիրապետական աթոռների, Հայկական Սփյուռքի, Հայ հարանվանությունների և ընդհանրապես Հայաստանի նոր շրջանի պատմությամբ հետաքրքրվող ուսումնասիրողների կողմից: Ատենախոսությունն ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն կարող է օգտակար լինել ինչպես ՀՀ բուհերի մասնագիտական ֆակուլտետներում հատուկ դասընթացների և առանձին առարկաների դասավանդման ժամանակ, այնպես էլ հետագա ուսումնասիրությունների, դասագրքերի, ուսումնամեթոդական ձեռնարկների պատրաստման համար:

Արենախոսության փորձաքննությունը: Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի գիտական խորհրդում: Այն քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի նիստում: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները արտացոլված են հեղինակի՝ Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի կողմից երաշխավորված ամսագրերում հրատարակված ութ հոդվածներում:

Աշխատանքի կառուցվածքը և բովանդակությունը: Կառուցվածքային առումով ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, աղբյուրների և գրականության ցանկից ու հավելվածից: Ընդհանուր ծավալը կազմում է 219 էջ (ևս 32 էջ հավելված):

Ներածության մեջ հիմնավորված է ատենախոսության թեմայի արդիականությունը, հետազոտության առարկան, նպատակները, խնդիրները, ժամանակագրական շրջանակները, մեթոդաբանական հիմքը, գիտական նորույթը, ներկայացվել է կատարված աշխատանքի կիրառական նշանակությունը, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության վերլուծությունը,

---

1957; Redan P., *La Cilicie et le problème ottoman. Préface par René Pinon*, Paris, 1921; Jean-Pierre Alem, *l'Arménie*, Paris, 1962; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, Ankara, 1950; Arikoglu Damar, *Hatıralarım: Milli Mücadele: Çukurova'da Fransız işgali ve kanlı savaşlar, Birinci Büyük Millet Meclisi, yurtta çeşitli isyanlar, yunanlıların denize dökülmesi, Atatürkten hatıralar, resimler vesikalar*. İstanbul, 1961; Danişmend I.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4 Cilt TAKİM, Cilt 4*, İstanbul, 1947.

ատենախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը:

Ատենախոսության **առաջին գլուխը** վերնագրված է՝ «**Պայքար Սսի կաթողիկոսության համար: Սահակ Բ (Եղեգցի) Խապայանի աթոռակալման առաջին շրջանը (1902-1914 թթ.)**» և բաղկացած է վեց ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը և իր թեմերը XX դարասկզբին» ներկայացվում է Կիլիկիո կաթողիկոսության ստեղծման պատմությունը, թեմական բաժանումները, որոնք տարածքային սփռվածության առումով շատ ավելի ընդարձակ էին, քան Կիլիկիայի բուն աշխարհագրական սահմանները, կաթողիկոսանիստ Սսի սրբավայրերը, կիլիկիահայերի եկեղեցական ակնածանքի դրսևորումները և ազգային-եկեղեցական տոները:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Պայքար Սսի Կաթողիկոսական աթոռի համար (1894-1902թթ.)» քննության է առնվում Մկրտիչ Ա (Մարաշցի) Քեյֆսիզյան կաթողիկոսի մահից հետո շուրջ ութ տարի՝ 1894-1902 թթ. Կիլիկիո հայրապետական թափուր մնացած աթոռի շուրջ ծավալված զանազան վեճերն ու ապօրինի ձեռնադրությունները: Մասնավորապես, ներկայացվում են Գրիգոր եպս. Ալեաթճյանի և Հովհաննես եպս. Գազանճյանի Սսի աթոռի շուրջ ծավալված պայքարը:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Սահակ Բ Խապայանի՝ որպես Սսի նոր կաթողիկոսի ընտրությունը և օծումը» նախ լուսաբանվում է 1901 թ. նոյեմբերի 29-ին Ադանայում գումարված ընտրական ժողովի ժամանակ կաթողիկոս ընտրված և դեկտեմբերի 13-ին անսպասելիորեն հրաժարական ներկայացրած Գևորգ եպս. Երեցյանի թեկնածությունը, ապա վեր է հանվում Սահակ արք. Խապայանի թեկնածության առաջադրումը, 1902 թ. հոկտեմբերի 12-ին կազմակերպված նրա ընտրությունը, 1902 թ. դեկտեմբերի 9-ին հրատարակված ընտրությունների վավերականացման կայսերական հրովարտակը, 1903 թ. ապրիլի 20-ին, 12 վարդապետների, 45 քահանաների և բազմաթիվ դպիրների մասնակցությամբ, Կիլիկիայի արքայական ավերված պալատի տեղում կառուցված վանքի բակում ամենափառավոր շքեղությամբ իրականացված նորընտիր կաթողիկոսի օծումը:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսի գահակալման սկզբնական շրջանը (1902-1909 թթ.)» քննարկման նյութ են դարձել մի խումբ հարցեր: Սահակ Բ կաթողիկոսի կառավարման առաջին հինգ-վեց տարիները բավականին ծանր էին և ոչ հուսադրող: Մայրավանքը ժամանակի ընթացքում մեծ պարտքեր էր կուտակել, աղքատացել էր և բավարար միջոցներ չունեի ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար: Ստանձնելով կաթողիկոսական աթոռը՝ Սահակ Բ Խապայանը ձեռնամուխ եղավ իր առջև ծառայած դժվարին և անհետաձգելի խնդիրների լուծմանը, որը միայն մասամբ նրան հաջողվեց: Հանգամանորեն վեր է

հանվել իրավիճակը Սսի Մայրավանքում, ներկայացվել է Սսի միաբանության եկեղեցական կյանքը, հոգևորականներ պատրաստելու առաջնահերթությունը, 1907-1908 Ջեյթունի սովյալների օգնության կազմակերպման հարցը, հարաբերությունները Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի կաթողիկոսության, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների հետ, Սահմանադրական ժողովների վերակազմման գործընթացները:

Հինգերորդ ենթագլխում՝ «Մահմեդական անհանդուրժողականության և բռնությունների դրսևորումները 1909 թ. կոտորածների շրջանում՝ Կիլիկիո կաթողիկոսության գործունեության համատեքստում» մանրամասն վերլուծության է ենթարկվել Կիլիկիայի 1909թ. կոտորածները Կիլիկիո կաթողիկոսության գործունեության լույսի ներքո: 1890-ական թվականների արդուլիամիոյան կոտորածներին հաջորդեց արևմտահայերի ձերբակալությունների, հալածանքների ու բռնությունների երկարատև մի շրջան, որը ոչ միայն չընդհատվեց 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման և օսմանյան սահմանադրության հռչակումով, այլև խորացավ և ողբերգական վախճան ունեցավ հատկապես Ադանայի և Հալեպի նահանգների հայաբնակ տարածքներում, մասնավորապես՝ Ադանայում, Սիսում (Գոզան), Ճեպել-Բերեքեթում, Տարսոնում, Օսմանիեում, Մերսինում, Հասան-Բեյլիում և այլ վայրերում 1909 թ. ապրիլին տեղի ունեցած կանխամտածված և հրեշավոր ջարդերի ու ողջակիզման ժամանակ: Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Կիլիկիայի 1909 թ. դեպքերի ժամանակ մեծ դժվարությամբ մաքառեց և վերապրեց կոտորածների, բռնությունների ու հալածանքների ահասարսուռ մի ժամանակաշրջան, որն ամեն քայլափոխի ուղեկցվում էր մահմեդական անհանդուրժողականության և կրոնական մոլեռանդության բացահայտ դրսևորումներով:

Վեցերորդ ենթագլխում՝ «Կիլիկիո կաթողիկոսության հոգևոր-եկեղեցական կյանքը 1909-1914 թթ.» հանգամանորեն բացահայտվել են 1909 թ. կոտորածների հետևանքները հայ հոգևորականների հետագա ճակատագրում, կաթողիկոսության դերը անօթևանների խնամատարության և որբախնամ գործունեության գործում, բնակչության և հոգևորականության առջև ծառայած տարագրության ու դավանափոխության հարցը, հոգևոր-եկեղեցական կյանքի աշխուժացման միտումները, կաթողիկոսության ենթակա Թլանի ազարակի կարգավիճակի հստակեցումը, կաթողիկոսության հարաբերությունները Օսմանյան պետության հետ:

Ատենախոսության **երկրորդ գլուխը** վերնագրված է՝ **«Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Մեծ եղեռնի տարիներին և կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը Երուսաղեմ»** և բաղկացած է **երեք ենթագլուխներից:**

Առաջին ենթագլխում՝ «Կիլիկիայի հայ բնակչության բռնաճնշումները և տարագրությունը 1914-1915 թթ.՝ Սսի կաթողիկոսության գործունեության լույսի ներքո» փորձել ենք մանրամասն պարզաբանել կաթողիկոսության դիրքորոշումը զորահավաքի և դասալքության նկատմամբ, Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության տարագրությունը և կաթողիկոսության դիմակայության դրսևորումները, Սահակ Բ Խապայանի դիվանագիտական հմտությունները, ցույց տալ Մայրավանքի հոգևորականության և Սահակ Բ Խապայանի արքայի մանրամասները, կաթողիկոսության կողմից հայ տարագիրների օգնության կազմակերպումը և բնակչության շրջանում բռնի կրոնափոխության դրսևորումները:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Օսմանյան կառավարության 1916 թ. հուլիսի 19-ի «Կանոնագիր Հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան» օրինագիծը» հանգամանորեն անդրադարձ ենք կատարել կիլիկիահայության ազգային-կրոնական գոյության կարգավիճակի այլափոխման նախապատմությանը, վերլուծել ենք Հայ Առաքելական եկեղեցու նվիրապետության դեմ ուղղված 1916 թ. հուլիսի 16-ի «Կանոնագիր Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Պատրիարքութեան» օրինագծի հիմնական դրույթները, որը չեղարկվեց միայն 1918 թ. նոյեմբերի 20-ին:

Երրորդ ենթագլխում՝ Կիլիկիո «Կաթողիկոս-պատրիարք» Սահակ Բ Խապայանի պաշտոնավարման երուսաղեմյան շրջանը» փորձել ենք մանրամասն ներկայացնել 1916 թ. հուլիսի 19-ի կանոնագրի գործադրման հանգամանքները, կաթողիկոս-պատրիարքական աթոռի հաստատումը Երուսաղեմում, Հոգևոր ժողովի (Սինոդի) հրավիրումը, կաթողիկոս-պատրիարքության Դամասկոս տեղափոխվելու պատճառները:

Ատենախոսության **երրորդ գլուխը** վերնագրված է՝ **«Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի դեգերումները 1917-1921 թթ.»** և բաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Կիլիկիո Կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը Երուսաղեմից Դամասկոս (1917 թ. նոյեմբերի 6–1919 թ. գարուն)» պատշաճ կերպով փորձել ենք լուսաբանել կաթողիկոսական աթոռի դամասկոսյան շրջանի գործունեությունը և եկեղեցու խաղացած դերը արևմտահայ գաղթականների օգնության կազմակերպման գործում: Վեր ենք հանել նաև Մուղրոսի գինադադարի նշանակությունը Կիլիկիայի հետագա ճակատագրում, լուսաբանել ենք Կ.Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունների և Սսի կաթողիկոսության վերահաստատումը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Հայ ազգաբնակչության վերադարձի կազմակերպումը Կիլիկիա և Կիլիկիո կաթողիկոսությունը» ներկայացրել ենք հայ

ազգաբնակչության Կիլիկիա վերադարձի համգամանքները, նրանց օգնության կազմակերպման գործում կաթողիկոսության խաղացած դերը, Սահակ Բ Խապայանի Կիլիկիա տեղափոխվելու խոչընդոտները:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Ազգային վերաշինության գործընթացը Կիլիկիայում և եկեղեցու դերակատարումը» ի մի են բերված կաթողիկոսության կողմից իրականացված որոշակի ձեռնարկումների հանրագումարը՝ գաղթականների տեղավորումը, քաղաքային կյանքի կազմակերպումը, ազգային կալվածների մատակարարումը, ընտանեկան և ժառանգական խնդիրների պաշտոնականացումը, կրթական ու մշակութային գործունեության հսկողությունը, որոնց արդյունքում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը դառնում է ազգային-կրոնական կենտրոնական մի հաստատություն:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «Իրադրությունը Կիլիկիայում 1919 թ. վերջերին և 1920 թ. սկզբներին: Սահակ Բ Խապայանի ուղևորությունը Ֆրանսիա, Իտալիա և Մեծ Բրիտանիա» պարզաբանել և արժևորել ենք Սահակ Բ Խապայանի 1920թ. մարտի 13-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը Եվրոպա՝ Ֆրանսիա, Իտալիա և Մեծ Բրիտանիա կատարած ուղևորության մանրամասները, բացահայտել ենք նրա հանդիպումներ ֆրանսիական, անգլիական պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և հայ հասարակական-քաղաքական ներկայացուցիչների հետ: Սահակ Բ Խապայանը Ստեփանոս Ե Սարմատեցուց (1545-1567), Միքայել Ա Սեբաստացուց (1567-1576), Հակոբ Դ Ջուղայեցուց (1655-1680) և Մկրտիչ Ա Խրիմյան Հայրիկից (1893-1907) հետո հինգերորդ կաթողիկոսն էր, որ հայկական հարցի քննարկման համար հասնում էր Եվրոպա: Ենթագլխի վերջին հատվածը նվիրված է 1921թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրից հետո Կիլիկիայում ստեղծված նոր իրադրությանը, տարածքի հայաթափմանը և կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխմանը Լիբանան:

Եզրակացությունների բաժնում հանրագումարի են բերված ատենախոսության հիմնական եզրահանգումները:

1. Քրիստոնեական կանոնական կանոնների համաձայն՝ Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքը պատմականորեն մտնում էր և առ այսօր էլ շարունակում է մնալ Անտիոքի Ուղղափառ եկեղեցու կանոնական իշխանության ներքո: Մոտ 300 տարի՝ 1149-1441 թթ. Կիլիկիան դարձավ Հայ Առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսական հանգրվանը, իսկ 1293-1441 թթ. Հայոց կաթողիկոսական աթոռի կենտրոն հռչակվեց Սիսը: 1441 թ. սկսած՝ Սսի աթոռը դադարեց ընդհանրական լինելուց և դարձավ առանձին մի կաթողիկոսություն, որն իր նշանակությամբ, եկեղեցավարչական ընդգրկումով, տարածքային-թեմական բաժանումներով ու իրավասությամբ համարվում էր երկրորդային Հայոց

Հայրապետության՝ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի նկատմամբ: Ըստ տարբեր հաշվարկների՝ XX դարասկզբին Կիլիկիո կաթողիկոսությունն ուներ 12-23 եկեղեցական թեմ, իսկ Սսի սրբավայրերի թիվն անցնում էր երեք տասնյակից:

2. 1894 թ. նոյեմբերի 8-ին Սսի Մկրտիչ Ա (Մարաշցի) Քեյֆսիզյան կաթողիկոսի մահից հետո, Կիլիկիո հայրապետական աթոռը շուրջ ութ տարի՝ 1894-1902 թթ. մնաց թափուր, որն էլ առիթ դարձավ զանազան վեճերի ու ապօրինի ձեռնադրությունների համար: Առաջացած խնդիրները կարծես թե իրենց լուծումը ստացան միայն 1902 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ադանայի ս. Աստվածածին եկեղեցում Մովսես եպս. Քեոմյուրճյանի նախագահությամբ գումարված Ընտրական ժողովի արդյունքում, որի ժամանակ 62 պատվիրակները միաձայն Կիլիկիո Հայոց Կաթողիկոս են ընտրում 53-ամյա Սահակ եպս. Խապայանին, որով վերջ է դրվում Կիլիկիո աթոռի տագնապին: Սահակ Բ կաթողիկոսը Կիլիկիո կաթողիկոսների մեջ ամենաերկար ապրած (90 տարի) և ամենաերկար գահակալած (37 տարի) կաթողիկոսն է:

3. Ստանձնելով կաթողիկոսական աթոռը՝ Սահակ Բ Խապայանը ձեռնամուխ եղավ իր առջև ծառայած դժվարին և անհետաձգելի խնդիրների լուծմանը: Նա սկզբից ևեթ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեց Մայրավանքի վերականգնման, Սսի միաբանության հեղինակության բարձրացման, թեմական գործերի կարգավորման և Ազգային սահմանադրական ժողովները վերակազմելու խնդիրներին: Տնտեսական խնդիրներից պակաս կարևոր չէր նաև Սսի Աթոռի միաբանների հոգևոր-կրթական պատրաստվածության և Սսի Դպրեվանքի գոյատևման հարցը:

4. Սահակ Բ կաթողիկոսը սուլթան Աբդուլ-Համիդ II-ի հետ հանդիպելու նպատակով 1904 թ. սեպտեմբերի 14-ին ուղևորվեց Կ. Պոլիս: Իր ուղևորության ընթացքում նա այցելություններ է կատարում նաև թեմեր՝ լինելով Հաճընում, Ջեյթունում, Մարաշում, Այնթապում, Իսկենտերունում, իսկ հետդարձի ճանապարհին նաև՝ Իզմիրում, Մերսինում, Ադանայում, Հալեպում, Մալաթիայում, Տերսիկում, Կարինում, Յոզղատում և Խարբերդում:

5. Կիլիկիայի կաթողիկոսության բարեկարգության գործում վճռորոշ նշանակություն ունեին նորընտիր կաթողիկոսի հարաբերությունները Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների հետ:

6. Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Կիլիկիայի 1909 թ. դեպքերի ժամանակ մեծ դժվարությամբ մաքառեց և վերապրեց կոտորածների, բռնությունների ու հալածանքների ահասարսուռ մի ժամանակաշրջան, որն ամեն քայլափոխի ուղեկցվում էր մահմեդական անհանդուրժողականության և կրոնական մոլեռանդության բացահայտ դրսևորումներով:

7. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս երկրամասերը, Կիլիկիան ևս զերծ չմնաց կատարվող բռնություններից: Այդ ամենի անմիջական արդյունքը եղավ Ջեյթունի և մյուս վայրերի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ իրականացված բռնաճնշումների և տեղահանության ցեղասպանության քաղաքականությունը, որը դրսևորվեց նաև Կիլիկիո կաթողիկոսության նկատմամբ: 1915 թ. ապրիլի 30-ին իշխանությունների կարգադրությամբ խուզարկվեց և թալանվեց Մայրավանքի տարածքը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Սահակ Բ-ի գործունեության մաս են կազմում նաև նրա դիվանագիտական կարողությունները: Այդ է վկայում 66-ամյա կաթողիկոսի 1915 թ. հունիսի 30-ի նամակն ուղղված Կ.Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմին:

8. 1915 թ. հոկտեմբերի 31-ին Սահակ Բ Խապայանը Իդլիբից աքսորվեց Երուսաղեմ, իսկ Եղիշե արք. Կարոյանը 1916 թ. հունիսի 16-ին իշխանությունների հատուկ թույլտվությամբ վերադարձավ Սիս՝ տեղ կանգնելու վանքի կալվածքներին:

9. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրքական կառավարության կողմից Հայ Առաքելական եկեղեցու նվիրապետության դեմ կատարված ոճրագործություններից ամենասարսափելին թերևս «Կանոնագիր Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Պատրիարքութեան» օրինագիծն էր, որը թվագրված է 2 հունիս 1334 թ. (19 հուլիսի / 1 օգոստոսի 1916 թ.)՝ ստորագրված Մեմեդ Բեշատի կողմից և հաստատված թուրքական կառավարության ղեկավար անձանց ստորագրություններով: Կանոնագիրը բաղկացած էր առաջաբանից, 3 գլուխներից և 39 հոդվածներից: Դրա հիմնական նպատակը արևմտահայոց հոգևոր իրավակարգի ձևախեղումն էր: Ըստ կանոնագրի՝ Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները, Երուսաղեմի ու Կ.Պոլսի պատրիարքությունները միավորվում էին մեկ ընդհանուր միավորի՝ «Կաթողիկոս-Պատրիարք Թիւրքիոյ Հայոց»-ի՝ որպես օսմանյան հայերի հոգևոր առաջնորդի ղեկավարության ներքո:

10. 1917 թ. նոյեմբերի 6/19-ին թուրքական կառավարության պետական հրամանով որոշվում է կաթողիկոս-պատրիարքին, Հոգևոր Ժողովի անդամներին, քաղաքի բոլոր հայ հոգևորականներին, ինչպես նաև Երուսաղեմի հույն և լատին պատրիարքության գահակալներին, նրանց սինոդական եպիսկոպոսներին, դպրիների եպիսկոպոսին և հրեաների ռաբունապետին Երուսաղեմից փոխադրել Դամասկոս:

11. Մուդրոսի գինադադարից հետո Սահակ Բ Խապայանի մտահոգություններից մեկը Կիլիկիո կաթողիկոսության և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության ինքնուրույն իրավակարգի վերահաստատումն էր, որը

պարտադրվել էր Օսմանյան պետության կողմից 1916 թ. նվիրապետական չորս արթոնների միացմամբ: 1918 թ. նոյեմբերի 20-ին Բ. Դուռը հրապարակում է մի նոր օրենք, որով վերանում էր Հայ կաթողիկոս-պատրիարքության 1916 թ. հուլիսի 19-ի կանոնագիրը, վերահաստատվում էր արևմտահայերի 1863 թ. մարտի 17-ի սահմանադրությունը, չեղարկվում էին Հայ կաթողիկոս-պատրիարքության «բերաթ»-ները, և դրա փոխարեն վերահաստատվում էին Սսի Հայոց կաթողիկոսությանը և Կ.Պոլսի պատրիարքությանը վերաբերող նախկին որոշումները:

12. 1919 թ. գարնանը սկսվում է հայ բնակչության ներգաղթը Կիլիկիա, որի կազմակերպման աշխատանքները մեծամասամբ համակարգում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունը՝ իբրև Հայ առաքելական եկեղեցու բացարձակ մեծամասնության ներկայացուցչական աթոռ: Սահակ Բ Խապայանի մասնակցությամբ իրականացվեցին մի շարք միջոցառումներ, որոնցով վերականգնվեց եկեղեցու խախտված իրավունքը, վերակառուցվեցին եկեղեցիները, վերակազմվեցին Ազգային վարչական ժողովները, վերականգնվեցին Ազգային առաջնորդարանների և հեռավոր գավառների ու արտասահմանի միջև խախտված եկեղեցական հարաբերությունները, մշտական կապ հաստատվեց միջհարանվանական և միջկրոնական ներկայացուցչությունների հետ, կազմակերպվեց որբերի և այրի կանանց հավաքագրումը, վերաբացվեցին ազգային վարժարանները, բնականոն հունի մեջ դրվեցին երեխաների դաստիարակության և կրթության հարցերը:

13. 1919 թ. աշնանը քեմալական Թուրքիան որոշեց պատերազմ սկսել Հայոց Կիլիկիայի դեմ, որի առաջին զոհը դարձավ Մարաշի հայ ազգաբնակչությունը: Հաշվի առնելով ստեղծված ողբալի իրավիճակը և քեմալականների կողմից Հաճընի պաշարումը՝ Սահակ Բ Խապայանը, որը ծանոթ էր կացությանը և մեծ հեղինակություն ուներ արտասահմանում, մեկնեց Եվրոպա, մասնավորապես՝ Ֆրանսիա՝ հայկական հետագա կտորածները կանխելու ակնկալությամբ: Սահակ Բ Խապայանի եվրոպական ուղևորությունը սկսվեց 1920 թ. մարտի 13-ին և տևեց մինչև 1920 թ. նոյեմբերի 1-ը: Փարիզ նա հանդիպումներ ունեցավ նախ հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների, ա Ֆրանսիայի նախագահի հատուկ դեսպան և նախագահության քարտուղար Լուի Հերմիթի, վարչապետի արևելյան գործերի դիվանապետ Պարթոնի, Ֆրանսիայի վարչապետ Միլյանի, նախագահ Պոլ Տեշանելի, Մշակույթի նախարարի, Ռազմական նախարարության դիվանապետ, գեներալ Բենենի, Փարիզի արքեպիսկոպոս Ամեթիի, Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսի և այլոց հետ: Սահակ Բ Խապայանը 1920 թ. մայիսի 6-ին ուղևորվեց նաև Վենետիկ և ս.Ղազար, իսկ 1920 թ. մայիսի 20-ին նա Վ. Խուպետերյանի, Գր. ծ. վրդ. Պալաքյանի և Զաքարիա Պզտիկյանի ուղեկցությամբ մեկնեց նաև Լոնդոն, ուր

հանդիպումներ ունեցավ Լոնդոնի տեղեկատու դիվանի պետ Մալքունի, նրա քարտուղար Ա. Սաֆրաստյանի և հայ եկեղեցու հոգաբարձության անդամների հետ: Սահակ Բ Խապայանը Ստեփանոս Ե Սալմաստեցուց, Միքայել Ա Սեբաստացուց, Հակոբ Դ Ջուղայեցուց և Մկրտիչ Ա Խրիմյան Հայրիկից հետո հինգերորդ կաթողիկոսն էր, որ հայկական հարցի քննարկման համար հասնում էր Եվրոպա:

14. 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ֆրանսիայի և Թուրքիայի ներկայացուցիչների միջև Անկարայում կնքված պայմանագրից հետո սկսվում է հայ բնակչության համատարած խուճապը, և բոլորի խնդիրն է դառնում օր առաջ հեռանալ Կիլիկիայից: Ի վերջո, Սահակ Բ Խապայանը 1921 թ. նոյեմբերի 25-ին վերջնականապես լքում է Ադանան՝ հաստատվելով Սիրիայում և Լիբանանում: Այդ ամենից հետո նա իրեն կոչում է «Սահակ Բ Կաթողիկոս ավերակաց»:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հոդվածներում

1. Պայքար Սսի Կաթողիկոսության համար: Սահակ Բ (Եղեգցի) Խապայանի աթոռակալման առաջին շրջանը (1902-1908 թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2018 թ., թիվ 4, էջ 93-105:
2. Կիլիկիո կաթողիկոս-պատրիարք Սահակ Բ Խապայանի պաշտոնավարման երուսաղեմյան շրջանը, «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2018 թ., թիվ 1 (17), էջ 97-107:
3. Օսմանյան կառավարության 1916 թ. հուլիսի 19-ի «Կանոնագիր հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան» օրինագիծը, «Մեսրոպ Մաշտոցի համալսարանի լրատու» գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու, Երևան, 2018 թ., էջ 153-161:
4. Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը Երուսաղեմից Դամասկոս և Սահակ Բ Խապայանի գործունեությունը (6 նոյեմբերի 1917 թ. - 7 հոկտեմբերի 1919 թ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», գիտական ժողովածու, Երևան, 2018 թ., N 126, էջ 251-257:
5. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսությունը Մեծ եղեռնի տարիներին և Սահակ Բ. Խապայանի գործունեությունը, «Էջմիածին», 2018 թ., թիվ ԺԱ (դեկտեմբեր), էջ 100-117:

6. Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հոգևոր-եկեղեցական կյանքը 1909-1914 թթ., «Աստվածաբանական և կրոնագիտական հոդվածների ժողովածու», 2020 թ., թիվ Դ, էջ 156 -164:
7. 1909 թ. կոտորածները եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսայրթյունը, «Էջմիածին», 2020 թ., թիվ Ե (մայիս), էջ 82-98:
8. Կիլիկիո կաթողիկոսայրթյունը և իր թեմերը XX դարասկզբին, «Աստվածաբանական և կրոնագիտական հոդվածների ժողովածու», 2021 թ., թիվ Զ, էջ 101-116:

АРУТЮНЯН ВААГН АВETИCOBИЧ
АРМЯНСКИЙ КАТОЛИКОСАТ КИЛИКИИ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНО-
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ 1902-1921 гг.

Резюме

Диссертация посвящена изучению истории армянского католикосата Киликии в 1902-1921 гг.. Структурно диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы и приложения.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, предмет исследования, цели, задачи, хронологические рамки, методологическая основа, научная новизна, представлена практическая значимость проделанной работы, дан анализ использованных источников литературы, описана структура диссертации и её содержание.

Первая глава диссертации **“Борьба за католикосат Сис. Первый период интронизации Саака II (Егегци) Хапаяна (1902-1914)”** состоит из шести подглав, в которых представлен краткий обзор предыстории Киликийского католикосата и епархиальных подразделений католикосата в начале XX века, а дальше представлено уже внутреннее нестабильное состояние Киликийского католикосата, споры вокруг католикосата в 1894-1902 гг.. Подробно упоминается также избрание Саака II Хапаяна католикосом, его хиротония и важные религиозно-церковные события, происходившие в Сисе в первый период его правления, 1902-1914 гг..

Вторая глава диссертации **“Киликийский католикосат во время Геноцида армян и переезд престола католикоса в Иерусалим”** состоит из трех подглав. На основании глубокого исследования богатого историко-церковного материала проанализирован важнейший вопрос о репрессиях и депортациях армянского населения Киликии в 1914-1915 гг. Представлена борьба за выживание Киликийского Католикосата в годы Геноцида армян, подробно проанализированы основные положения «Устава Армянского Католикосата и Патриархата» османского правительства от 19 июля 1916 г. и иерусалимский период правления «Католикос-Патриарха» Киликии Саака II Хапаяна. В целом подглавы охватывают период с 31 октября 1915 года по 6 ноября 1917 года.

Третья глава диссертации **“Скитания Киликийского Католикосата с 1917 по 1921 гг.”** состоит из четырех подглав. Была сделана ссылка на историю

католикосата Сиса в 1917-1921 гг., рассматриваются такие ключевые вопросы, как переезд Киликийского Католикосата из Иерусалима в Дамаск и Алеппо, роль церкви в национальном восстановлении Киликии, деятельность Католикоса Саака II Хапаяна, а так же Зарубежные поездки католикоса в 1920 году в Европу: Франция, Италия, Великобритания и окончательное переезд католикосата в Ливан.

В заключении обобщены основные выводы и результаты диссертации.

HARUTYUNYAN VAHAGN AVETIS

THE ARMENIAN CATHOLICOSATE OF CILICIA IN THE CONTEXT OF NATIONAL-POLITICAL PROCESSES DURING THE YEAR OF 1902-1921

Abstract

The dissertation is dedicated to the study of the history of the Catholicosate of Cilicia in 1902-1921. Structurally, the dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and an appendix.

The introduction presents the relevance of the dissertation topic, the subject of research, goals, objectives, chronological framework, methodological basis and scientific novelty. The introduction substantiates the topicality of the dissertation topic, research subject, goals, objectives, chronological framework, methodological basis, scientific novelty, the practical significance of the work done, the analysis of the sources used - literature, the structure of the dissertation - the content.

The first chapter of the dissertation titles "**Struggle for the Catholicosate of Sis. The first period of Sahak II (Yeghegtsi) Khapayan's enthronement (1902-1914)**" which consists of 6 sub-chapters. To start with a brief overview of the prehistory of the Catholicosate of Cilicia and the diocesan divisions of the Catholicosate in the early twentieth century are presented. Furthermore, internal unstable state of the Catholicosate of Cilicia in 1894-1902 and the disputes over the Catholicosate are introduced. Detailed reference are also made to the election of Sahak II Khapayan as a Catholicos, his consecration and the important religious-ecclesiastical events that took place in Sis in the first period of his reign, 1902-1914.

The second chapter of the dissertation titles "**The Catholicosate of Cilicia during the Armenian Genocide and the Relocation of the Catholicosate to Jerusalem**" consists of three sub-chapters. With the successful circulation of abundant

historical and ecclesiastical material, the most important issue of the repressions and deportations of the Armenian population of Cilicia in 1914-1915 was analyzed. The struggle for the survival of the Catholicosate of Cilicia during the years of the Armenian Genocide was presented, the main provisions of the Ottoman Government's July 19, 1916 "Charter of the Armenian Catholicosate and Patriarchate" were analyzed in depth and the Jerusalem period of the "Catholicos-Patriarch" of Cilicia Sahak II Khapayan was introduced. Overall the cheptor covers the period from October 31, 1915 to November 6, 1917.

The third chapter of the dissertation titles "**Creeps of the Catholicosate of Cilicia in 1917-1921**", consists of four sub-chapters. Reference was made to the history of the Catholicosate of Sis in 1917-1921, discussing key issues such as the relocation of the Catholicosate of Cilicia from Jerusalem to Damascus, the role of the church in the national reconstruction of Cilicia, activities of Catholicos Sahak II Khapayan, Sahak II Khapayan's 1920 Foreign travel to Europe: France, Italy, Great Britain and the final relocation of the Catholicosate to Lebanon. The main conclusions of the dissertation are summarized in the conclusions section.

In conclusion, the main conclusions and results of the dissertation are summarized.

